Μακεδονικά

Τόμ. 24, Αρ. 1 (1984)

Παλαιογραφικές έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη

Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

doi: [10.12681/makedonika.264](https://doi.org/10.12681/makedonika.264)

Copyright © 2014, Γεώργιος Κ. Παπάζογλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπάζογλου Γ. Κ. (1984). Παλαιογραφικές έρευνες στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. *Μακεδονικά*, 24(1), 139–153. <https://doi.org/10.12681/makedonika.264>

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗ

1. Περγαμηνά φύλλα χειρογράφων κωδίκων τοῦ 8ου-13ου αἰώνα ἰδιωτικῆς συλλογῆς

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ περασμένου χρόνου ἔπесαν στὰ χέρια μου περγαμινὰ σπαράγματα χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ τοῦ πατρὸς Ἰωσήφ Ἀλεξάνδρου. Ὁ παραπάνω ἱερωμένος, σεβαστὸς φίλος, εὐγενικὰ μοῦ ἔδωσε τὴν ἀδεια νὰ τὰ μελετήσω καὶ νὰ προχωρήσω στὴν παρουσίασή τους. Ὅπως θὰ φανεῖ, πρόκειται γιὰ δύο περγαμινὰ φύλλα μεγαλογράμματης γραφῆς τοῦ 8ου-9ου αἰ. καὶ γιὰ πέντε περγαμινὰ φύλλα μικρογράμματης γραφῆς τοῦ 10ου-13ου αἰ.¹ ὅλα μαζί προέρχονται ἀπὸ τέσσερα διαφορετικὰ χειρόγραφα¹.

α. Δύο φύλλα μεγαλογράμματης γραφῆς τοῦ 8ου-9ου αἰ.

Διαστάσεις φύλλων 16,7×21,9 ἐκ., διαστάσεις γραμμῆς ἐπιφανείας 10×18 ἐκ. περίπου· τὰ φύλλα ἔχουν ἀποκοπεῖ στὴν ἄνω ὥα, στὸ ὕψος τοῦ πρώτου στίχου, μὲ αἰχμηρὸ ἀντικείμενο, ἔτσι πὺ τὸ ταρινὸ ὕψος τῶν φύλλων νὰ ὑπολείπεται κατὰ 3 ἢ 4 ἐκ. τοῦ ἀρχικοῦ. Διακρίνονται εὐκρινέστατα οἱ χαρακώσεις, 30 ὀριζόντιες καὶ 4 κάθετες, ἀνὰ δύο δεξιὰ καὶ ἀριστερά, σὲ ἀπόσταση 0,6 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ κάθετες ἐσωτερικὲς χαρακώσεις ἀπέχουν 9,3 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἐξωτερικὲς 10,5 ἐκ.. Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις συνήθως ἔχουν ὕψος 0,6 ἐκ., καὶ ἡ γραφὴ σπάνια ξεπερνᾷ τὸ πλαίσιο πὺ ὀρίζει καὶ ἡ δεύτερη κάθετη γραμμὴ τῆς χαράκωσης στὸ δεξιὸ περιθώριο. Τὸ κείμενο ἀρχίζει στὰ ἀριστερά πάντοτε ἀπὸ τὴ δεύτερη γραμμὴ τῆς χαράκωσης· στὸ μεσοδιάστημα (ἀνάμεσα στὶς δύο κάθετες χαρακώσεις στὰ ἀριστερά) καλλιγραφεῖται στὸ φ. 1^ο ἔνα Π, στὸ φ. 1^ο ἔνα Δ, στὸ φ. 2^ο ἔνα Η καὶ στὸ φ. 2^ο ἔνα Ο (τὰ ὁποῖα, ὡς σημειωθεῖ, εἶναι ἀπλὰ ἀρχικὰ λέξεων, ὅχι ἀρχικὰ παραγράφων). Τὸ χρῶμα τῆς μελάνης σήμερα εἶναι ἀνοιχτὸ καστανὸ.

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀναμφισβήτητο παλαιογραφικὸ ἐνδιαφέρον πὺ μᾶς κινεῖ στὴ μελέτη τῶν περγαμινῶν φύλλων, ἡ παρουσίασή τους πιθανότατα θὰ ὀδηγήσει στὸν ἐντοπισμὸ τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται (ἂν γιὰ καλὴ μας τύχη σώζονται) καὶ στὴν ἐπανατοποθέτηση τῶν φύλλων στὴν ἀρχικὴ τους θέση, πὺ εἶναι καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ σημεινέου τους κτήτορα.

Τὰ δύο περγαμινὰ φύλλα, πού ἔχουμε στή διάθεσή μας, ἔχουν ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ ἑσωτερικὸ κάποιου τετραδίου· ἔτσι, ἂν τὸ τετράδιο ἦταν 16/λιδό, τὸ σημερινὸ δίφυλλο θὰ ἀντιστοιχοῦσε στὰ φύλλα 4 καὶ 5 τοῦ τετραδίου.

Εἰκ. 1. Δείγμα γραφῆς ἀπὸ τὸ δίφυλλο τοῦ 8ου-9ου αἰ.

Στὴ διαπίστωση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κείμενο 1ου φ. 1^ν συνεχίζεται ὁμαλὰ στὸ φ. 2^ν, ὅπως καὶ τὸ ὅτι ἡ σημείωση στὴν κάτω ὠα τοῦ φ. 1^ν συνεχίζεται καὶ καλύπτει καὶ ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν κάτω ὠα τοῦ φ. 2^ν. Τὰ τέσσερα φ. μᾶς διασώζουν τμῆμα πιθανότατα ἀπὸ βίο, ἄγνωστο ποιοῦ, ἀγίου: («ἄρχοντας τῆς Παλαιστίνης δοθῆναι καὶ σὺν θεμαβερῆδων» — «μόνος δὲ ὁ μακάριος ὑπολειφθεὶς ἀπήνησεν αὐτῇ καὶ ἐλάλησεν αὐτῇ συ»). Σὲ πολὺ νεώτερα χρόνια μὲ μικρογράμματα γραφῇ, καὶ ἀπὸ δύο τουλάχιστον χέρια, γράφηκαν οἱ σημειώσεις πὺ συναντοῦμε στὸ περιθώριο καὶ στὶς ὠες τῶν φφ.: ἓνα χέρι γράφει στὸ ἄριστερὸ περιθώριο τοῦ φ. 1^ν, μὲ μαύρη μελάνη: «ἐγὼ εἰμὶ τὸ ἄλφα καὶ ὦ» (Αποκ. 1.8.(21.6)), «ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου» (Joh. 8. 12), «ὃ [...] τὸ φῶς, ἐκίνος μαρτις μου περὶ τοῦ φωτός», ἐνῶ δεύτερο χέρι μὲ μελάνη χρώματος ἀνοιχτοῦ καστανοῦ γράφει: φ. 1^ν, ἄριστερὸ περιθώριο, «αὐτοὶ ἐκ τῆς χειρὸς σου ἀπάσης [...] ἐν λάκκῳ καινῷ [...]», κάτω ὠα (καὶ συνέχεια στὴν κάτω ὠα τοῦ φ. 2^ν), «καὶ πάντες τοὺς μετεωρισμοὺς / σου ἐπήγαγες ἐπ' ἐμέ. ἐμάκρυνας / τοὺς γνωστοὺς μου ἀπ' ἐμοῦ // ἔθεντό με βδέλειγμα ἑαυτοῖς / παρεδόθην καὶ οὐκ ἐξεπορεύόμην» (Ps. 87 (88). 8-9).

Ἡ γραφῇ εἶναι λειτουργικὴ μεγαλογράμματη, ἡ λεγομένη κεκλιμένη ὀξυκόρυφη (ogivale inclinata), πὺ ἀποτελεῖ τὸν ἀρχαιότερο τύπο τῆς ὀξυκόρυφης μεγαλογράμματος (τὴ γραφῇ αὐτῇ οἱ παλαιογράφοι συνηθίζουν νὰ ἀποκαλοῦν σλαβικὴ κεφαλαιογράμματα)¹. Στὰ περγαμινὰ φύλλα πὺ ἐξετάζουμε ἡ γραφῇ εἶναι κομψὴ καὶ ἄνετη μὲ μία ἐλαφρὰ κλίση τοῦ ἄξονα τῶν

1. ΕΙ. ΜΙΟΝΙ, Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία (μετφρ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη), Ἀθήνα 1977, 74.

γραμμάτων πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὰ γράμματα Η, Κ, Μ, Ν, Π, τετραγωνίζονται, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ Ε, Θ, Ο, Σ, πὺ ἀποκοτῶν ἓνα σχῆμα ὠοειδὲς ἄρκετὰ ἐπιμηκυμένο. Ἐπίσης, τὰ γράμματα Ρ, Φ, Χ, Υ, προεκτείνονται καὶ ἄρκετὰ κάτω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῆς χαράκωσης. Οἱ τόνοι σημειώνονται κανονικά, ὅπως κανονικά σημειώνεται ἡ ἄνω καὶ ἡ τελεία στιγμή. Συνομογραφοῦνται τὰ nomina sacra. Ἡ γραφὴ αὐτὴ (ἡ ὀξυκόρυφη μεγαλογράμματη), ὅπως εἶναι γνωστὸ, προαναγγέλλεται σὲ μερικοὺς παπύρους τοῦ 4ου αἰ. καὶ διατηρεῖται ὡς καὶ τὸν 9ο αἰ. (Ψαλτήριον Uspenskij)¹, ὥστόσο ὁρισμένες ἔκτυπες ὁμοιότητες τῆς γραφῆς τῶν φύλλων πὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μὲ τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα Marc. gr. 1, τοῦ 8ου αἰ.², μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσουμε καὶ τὰ δικά μας περγαμινὰ φύλλα, μὲ ἄρκετὴ βεβαιότητα, στὸν 8ο-9ο αἰ.

Τὸ περγαμινὸ δίφυλλο, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ σημερινὸς κάτοχός του, σχολάρχης στὸ Ἑκκλησιαστικὸ Λύκειο Καβάλας, προέρχεται ἀπὸ τὴ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ μοναχοῦ Παπασάββα, ὁ ὁποῖος καὶ τοῦ τὸ δώρισε γύρω στὸ 1964. Ὁ μοναχὸς αὐτός, ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ ὁποῖου προέρχονται καὶ τὰ ὑπόλοιπα περγαμινὰ φύλλα πὺ μελετοῦμε, ὡς τὸ θάνατό του (πέθανε, ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, γύρω στὸ 1965) διατηροῦσε βιβλιοπωλεῖο στὶς Καρυές, καὶ ἡ συλλογὴ σπάνιων χειρογράφων του σήμερα λανθάνει³.

β. Φύλλο μικρογράμματος γραφῆς τοῦ 10ου αἰ.

Διαστάσεις φύλλου 15,8×21 ἐκ., διαστάσεις γραμμένης ἐπιφανείας 10,5×15 ἐκ.. Οἱ χαρακώσεις εἶναι εὐκρινέστατες, 21 ὀρίζοντες καὶ 4 κάθετες, ἀνὰ δύο δεξιὰ καὶ ἄριστερά, σὲ ἀπόσταση 0,7 ἐκ. ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ κάθετες ἐσωτερικὲς χαρακώσεις ἀπέχουν 10,1 ἐκ. ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ οἱ ἐξωτερικὲς 11,5 ἐκ.. Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις ἔχουν καὶ μέσο ὅρο ὕψος 0,7 ἐκ., καὶ ἡ γραφὴ συνήθως ξεπερνᾷ τὸ πλαίσιο πὺ ὀρίζει ἡ πρώτη κάθετη γραμμὴ τῆς χαράκωσης στὸ δεξιὸ περιθώριο. Τὸ κείμενο στὰ ἄριστερά ἀρχίζει πάντοτε ἀπὸ τὴ δευτέρη κάθετη γραμμὴ τῆς χαράκωσης· σὲ σφάλμα πιθανότατα τοῦ γραφέα ὀφείλεται τὸ γεγονός ὅτι τρεῖς φορές στὸ recto καὶ μία στὸ verso συναντοῦμε γράμματα (ε, ν, μ, ε) στὸ μεσοδιάστημα, ἀνάμεσα στὶς δύο κάθετες γραμμὲς τῆς χαράκωσης. Ἀξιοσημείωτη εἶναι μία κωδικολογικὴ ἰδιομορφία, πὺ συναντοῦμε στὴν ἄρκετὰ πλατιὰ κάτω ὠα διακρίνουμε δύο ἀκόμη ὀρίζοντες χαρακώσεις πὺ ἀπέχουν 3,2 ἐκ. ἀπὸ τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ κειμένου. Πιθανότατα ἡ κάτω ὠα χαρακώθηκε γιὰ νὰ γραφοῦν σχόλια ἢ, τὸ πιθανότερο, ἡ κωδικολογικὴ αὐτὴ ἰδιομορφία ἔρχεται νὰ δι-

1. G. Cavallo, Ricerche sulla maiuscola biblica, Φλωρεντία 1967, Α, 117.

2. Πανομοίωτο φ. τοῦ χειρογράφου βλ. E. I. Mioni, ὁ.π., πίν. VII.

3. Σύνομα ἐλπίζω ὅτι θὰ μπορῶ νὰ δώσω συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὴν τύχη τῆς συλλογῆς.

γράμματο ρυθμό, μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ περγαμνὸ φύλλο μας ἀνήκει σ' αὐτὸν τὸν 10ο αἰ.¹.

γ. Δύο φύλλα μικρογράμματος γραφῆς τοῦ 11ου-12ου αἰ.

Πρόκειται γιὰ δύο ἑξῆς φύλλα ποὺ δὲν ἔχουν σχέση μετὰξὺ τους, ὥστόσο, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κρίνουμε οἱ διαστάσεις τῶν φύλλων, οἱ διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφανείας, καὶ ἡ ἴδια ἡ γραφή, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο. Διαστάσεις φύλλων 15×21,2 ἐκ., διαστάσεις γραμμένης ἐπιφανείας 9,2×10,9 ἐκ. περίπου. Ἡ γραμμένη ἐπιφάνεια ὀρίζεται ὑπὸ 8 ὀριζόντιες καὶ 2 κάθετες (στὸ ἓνα φύλλο) ἢ 4 (στὸ ἄλλο) κάθετες χαρακώσεις (ἀνὰ δύο σὲ κάθε περιθώριο, σὲ ἀπόσταση 1 ἐκ. ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη). Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις ἔχουν ὕψος 1,5 ἐκ. περίπου. Τὸ κείμενο γράφεται ἀραιά, κάθε σειρὰ ἔχει συνήθως 14-16 γράμματα. Ἡ μελάνη σήμερα εἶναι ἀνοιχτόχρωμη καστανή.

Εἰκ. 3. Δεῖγμα γραφῆς ἀπὸ τὰ δύο φύλλα τοῦ 11ου-12ου αἰ. (φφ. 2^ρ-v).

Τὰ περγαμνὰ φύλλα πιθανότατα μᾶς παραδίδουν τμήματα ἀπὸ εὐχολόγιο· γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἐπανατοποθέτηση τῶν φύλλων στὴν ἀρχικὴ τους

1. Ὁ.π., πίν. XIII, XIV.

θέση κρίνω σκόπιμο νά μεταγράψωλόκληρο τὸ κείμενο: 1^τ «μοναχῶν ἐπιδιδούς αὐ/τῷ τῇνδε τὴν χαριστι/κὴν. εἰς οἰκειάν φυλα/κὴν καὶ ἀσφάλειαν κ(αί)/ μόνιμον διακράτησιν/ τῆς τοιαύτης θεαρέ/στου προστασίας. δῆλον/ ὅτι οἰκεῖον θρέμμα κ(αί)// 1^ν «κουράν ὄντα τῆς αὐ/τῆς ἱερᾶς μονῆς· αὐ/τὸν δὲ πάλιν. εἰς τοὺς /ἐφεξῆς μέλλοντας/ κατὰ καιροὺς κατα/λιμπάνεσθαι διαδόχους/ ὁμοίως καὶ καθεξῆς/ ἕτερος εἰς τὸν ἕτερον κα», 2^τ «αὐτοῦ γυρόθεν διὰ/ λίθων ὑακινθίων/ δώδεκα καὶ μαργά/ρων ἀναπληροῦντων/ τὸν αὐτὸν γύρον ὑπὸ/ καταρραφῇ· πα/ραπλησίως δὲ καὶ/ ἐν τῇ κάτω κεραία// 2^ν «διὰ λίθου ἀμεθύσου / ἐν δὲ τοῖς μεταξὺ πλη/ρώμασιν ἡμφιεσμέ/νος ἀπὸ λιθαρίων/ ὑακινθίων βενέτων/ τεσσαράκοντα πέντε./ καὶ σμαραγδίων τεσ/σάρων, καὶ κοκκο». Τρία διάφορα χέρια σὲ μεταγενέστερους χρόνους σημείωσαν στὶς ἄδες τοῦ φ. 1^τ, ἄνω ὦα, «††ἀλλος θ(εὸς) οὐκ ἔστιν πλὴν σοῦ» (πρβλ. Ε.χ. 8.10(6), De. 4.35), κάτω ὦα «ὅτι οἰκεῖον θρέμα», «δοκήμειον τοῦ μελανδοχοίου κ(αί) τοῦ μέλανος», φ. 1^ν, ἄνω ὦα, «ὥσπερ τις μὴ ἔχων ὀφθαλμοὺς τυφλὸς ὢν, οὐ-τω κ(αί) τὸ εὐχολόγιον μὴ ἔχον πίνακα».

Ἡ γραφὴ τῶν φύλλων εἶναι ἡ ἀμιγῆς μικρογράμματη (τὴν ὁποία συναντήσαμε καὶ στὸ προηγούμενο περγαμηνὸ φύλλο β)¹. Εἶναι κομψὴ καὶ ἄνετη, ἐλαφρὰ δεξιοκλινής, ἐνῶ τὰ γράμματα ἀρκετὲς φορὲς ἀπολήγουν σὲ τελεία στιγμὴ (γραφὴ ἐστιγμένη). Οἱ τόνοι σημειώνονται κανονικά, ὅπως καὶ ἡ ἄνω καὶ ἡ τελεία στιγμὴ. Τὸ ι στὶς δοτικὲς προσγράφεται. Μερικὰ συντηρητικὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς αὐτῆς, ὅπως λ.χ. ἡ γραφὴ τοῦ δ, τοῦ η, τοῦ ω ἢ τοῦ φ, μὲ κάνουν νά πιστεύω ὅτι μπορούμε νά χρονολογήσουμε τὰ περγαμηνὰ φύλλα σ' αὐτὸν τὸν 11ο-12ο αἰ.

δ. Δύο φύλλα μικρογράμματης γραφῆς τοῦ 12ου-13ου αἰ.

Διαστάσεις φύλλων 26×34,5 ἐκ.. Τὸ κείμενο γράφεται σὲ δύο στήλες ποὺ ἡ κάθε μία ἔχει πλάτος 7,2 ἐκ. καὶ ὕψος 24,1 ἐκ.. Οἱ χαρακώσεις εἶναι εὐκρινέστατες, 34 ὀριζόντιες καὶ 4 κάθετες ποὺ συνεχίζονται σὲ ὅλο τὸ πλάτος καὶ σὲ ὅλο τὸ ὕψος τῶν φύλλων. Ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς δύο στήλες εἶναι 2,3 ἐκ.. Οἱ διάστιχες ἀποστάσεις ἔχουν ὕψος 0,7-0,8 ἐκ.. Εὐκρινῶς διακρίνεται μία ὀριζόντια χαράκωση στὴν κάτω ὦα σὲ ἀπόσταση 2,6 ἐκ. ἀπὸ τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ κειμένου, μία ὀριζόντια, ἐπίσης, στὴν ἄνω ὦα σὲ ἀπόσταση 1,6 ἐκ. ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο τοῦ κειμένου, ὅπως καὶ μία κάθετη στὸ δεξιὸ περιθώριο καὶ σὲ ἀπόσταση 2,2 ἐκ. ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ κειμένου². Θὰ πρέπει νά ἐπισημάνουμε ἐπίσης μία ιδιαίτερα σημαντικὴ κωδικολογικὴ ἰδιομορφία· τὸ κείμενο δὲν ἐπικάθεται στὴν ὀριζόντια γραμμὴ τῆς χαράκω-

1. *Ο.π.

2. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, δ.π.

σης αλλά κρέμεται από αυτήν. Το χρώμα της μελάνης είναι βαθύ καστανό, χρησιμοποιήθηκε κόκκινη μελάνη για όρισμένα κεφαλαία αρχικά.

Το περγαμηνό δίφυλλο που έχουμε στη διάθεσή μας άνηκε βεβαίως σέ ένα και το αυτό τετράδιο, πιθανότατα στο τέταρτο, και αποτελούσε το πρώτο και το τελευταίο φύλλο του τετραδίου, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι σημειώνεται ένα δ στο μέσο της άνω ώας και στα δύο φύλλα (αν το τετράδιο ήταν 16/λιδό έμεϊς έχουμε σήμερα τὰ φύλλα 1 και 8). Μας διασώζει τμήματα από το βίο του άγίου 'Ιωαννικίου (:«τόν άνω δεσπότην άποδη/μίαν· και τῷ Εὐθυμίῳ μ(έν)»—«οὔτε από τῆς ὄψεως ἐγίνω/σκε. περιτυχὼν οὖν αὐτοῖς» (πρώτο φύλλο), «οἶδας τὸ πρῶγμα καὶ μέσης/ αὐτῆς ἀπτόμενον τῆς καρ/δίας» —«μόνοι τὴν τούτου μὴ στέγοντες παρουσίαν» (δευτερο φύλλο)).

Εικ. 4. Δείγμα γραφῆς από το δίφυλλο του 12ου-13ου αι.

Ἡ γραφή είναι ἡ λεγόμενη μεικτὴ μικρογράμματη, πού εμφανίζεται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. καὶ διατηρεῖται ὡς τὸν 15ο αἰ.² Ἡ γραφή αὐτὴ ἐξαιτίας τοῦ τεχνικοῦ χαρακτῆρα τῆς, καὶ κυρίως ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ κάθε κώδικας ὕστερα ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. ἀποκτᾷ τὴ δική του ἰδιομορφία, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ χρονολογηθεῖ. Στὰ περγαμηνὰ φύλλα πού ἐξετάζουμε ἡ γραφή εἶναι κομψή, τὰ γράμματα στρόγγυλα, περίπου ἰσομεγέθη. Οἱ τόνοι, ὅπως καὶ ἡ άνω καὶ ἡ τελεία στιγμῇ, σημειώνονται κανονικά. Συναντοῦμε διπλὸ τονισμό στὰ ἀντιθετικά μὲν-δέ, ὅπως καὶ στὸ σύνδεσμο ἐπεὶ³, ἐπίσης συνα-

1. Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται στίς 4 Νοεμβρίου.

2. Ε.Ι. Μιονί, ὅ.π., 88-91.

3. W. J. W. Koster, De duplici accentu eidem syllabae superscriptio, «Philologische

ντοῦμε ἀρκετὲς ταχυγραφικὲς ἀπολήξεις τῶν καταλήξεων. Τὰ nomina sacra συντομογραφοῦνται. Ἡ γραφή γενικῶς παρουσιάζει σημοντικὲς ὁμοιότητες μετὰ τὴν γραφὴν τοῦ 12ου-13ου αἰ.¹

2. Τρία χειρόγραφα τῆς γυναικείας μονῆς τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Παγγαίου

Στὶς ὑπάρξεις τοῦ Παγγαίου, λίγα χιλιόμετρα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐλευθεροῦ-πολη, σὲ εἰδυλλιακὴ τοποθεσία, βρίσκουμε κτισμένη, ἄγνωστη στοὺς πολλοὺς, τὴν γυναικεία μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ. Ἡ μονὴ ἀκολουθεῖ τὸ πάτριον ἡμερολόγιο καὶ ἔχει σχετικὰ μικρὴ ἱστορία πίσω της — κτίσθηκε μὲν μόλις τὸ 1955. Διαθέτει ὥστόσο ἀρκετὰ πλούσια βιβλιοθήκη, ἡ ὁποία πλουτίζεται συνέχειαι μετὰ δωρεάς. Μαζὶ μετὰ τὰ ἔντυπα, γιὰ καλὴ μας τύχη, ἡ βιβλιοθήκη διασώζει καὶ τρία χφ.

Ὅσο μῶρως νὰ διαπιστώσω, τὸ πρῶτο χφ. (ἀρ. 1), Συναξάρι τοῦ ΙΕ' αἰ., ἀνῆκε παλαιότερα στὴ μονὴ τῆς Φανερωμένης («ἐνε τῆς φανερωμένης»)². Κατὰ τὴν προφορικὴ μαρτυρία τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς τὸ χφ., πρὶν περάσει στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, ἀνῆκε στὴ συλλογὴ τοῦ Μαγνησίας Χρυσοστόμου· ὁ τελευταῖος τὸ 1973, μετὰ τὸ θάνατό του, δώρισε τὸ χφ. (καὶ τὴν πλούσια σὲ ἔντυπα-παλαιότυπα βιβλιοθήκη του) στὴ μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς³. Τὸ δεῦτερο χφ. (ἀρ. 2), μαθηματάριο τῆς Πατριάρχης Σχολῆς τοῦ ΙΗ' αἰ., ἀνῆκε στὴ συλλογὴ χειρογράφων τῆς μητρόπολης Ραιδεστοῦ, ἐνῶ φαίνεται νὰ πέρασε καὶ ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ «μεγάλου διδασκάλου» Γενναδίου «τοῦ ἐκ Ῥαιδεστοῦ»⁴. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα μας (τὸ 1904) τὸ χφ. δόθηκε ὡς δῶρο, ἄγνωστο ἀπὸ ποιόν, στὸν Ἰωάννη Κωνσταντινίδη. Ἡ οἰκογένεια Κωνσταντινίδη τὸ 1922, μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν, μετοίκησε στὴν περιοχὴ τῆς Καβάλας, στὰ Ἀμισιανὰ, ὅπου βρισκόταν τὸ χφ. ὡς λίγα χρόνια πρὶν τελευταῖα κάτοχος τοῦ χειρογράφου ἦταν ἡ πρεσβυτέρα Ὀλυμπία Κωνσταντινίδου, ἡ ὁποία καὶ δώρισε τὸ χφ. στὴ μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς. Τὸ τρίτο χφ. (ἀρ. 3), ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ «ἐν Γάνω», τοῦ ΙΘ' αἰ., προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀνατ. Θράκη, ἀπὸ τὸ Γάνος (λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Ραιδεστό), ἀπὸ τὸν ἐκεῖ ναὸ τοῦ ἁγίου Χαραλάμπους. Τὸ 1922, μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν, τὸ χφ. μεταφέρθηκε στὸ Πράβι (Ἐλευθεροῦπολη), στὸ

Wochenschrift» 58 (1938) 335-336, καὶ ΕΙ. Μιονί, δ.π., 58-59.

1. ΕΙ. Μιονί, δ.π., πίν. XVII, XVIII, XIX.

2. Ἄγνωστο εἶναι γιὰ ποιά μονὴ Φανερωμένης πρόκειται.

3. Βλ. Ἐπισκόπου Χρυσοστόμου, 365 ψυχαφελῆ σαλπίσματα, Θεσσαλονίκη 1978, 9 (τὴν πληροφορίαν γιὰ τὴν δωρεὰ τοῦ χειρογράφου ὀφείλω σὲ μαρτυρίαν τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς).

4. Βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Βιβλιοθήκες στὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ ΙΕ' αἵωνα (κῶδ. Vind. hist. gr. 98), Θεσσαλονίκη 1978, 181, 211.

ναὸ τοῦ ἁγίου Ἑλευθερίου εἶναι πιθανὸν τὸ χφ. νὰ πέρασε στὴ συνέχεια στὴν κατοχὴ τοῦ Σωφρονίου Ἑλευθερουπόλεως¹.

Τὰ χφφ. τὰ μελέτησα καὶ τὰ περιέγραψα σὲ ἐπανειλημμένες ἐπισκέψεις μου στὴ μονὴ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1983 (Ὀκτώβριο-Νοέμβριο) καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1984 (Φεβρουάριο-Μάιο). Στὴ μονὴ μὲ ὁδήγησε ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς χειρογράφου (τοῦ μὲ ἀρ. 1), ποῦ εἶχα ἀπὸ τὸ φίλο, ἔγκριτο δικηγόρο, κ. Ἀνδρέα Παπανδρέου. Στὴν καλοσύνη τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς ὀφείλω τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν δύο ἄλλων χειρογράφων (τῶν μὲ ἀρ. 2 καὶ 3)².

Στὴν περιγραφὴ ἀκολουθοῦμε τὸ βασικὸ σχῆμα, ποῦ καθιέρωσε ὁ Α. Πολίτης, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε στὴν πράξη ἀπὸ τοὺς Η. Hunger καὶ Ρ. Canart³.

[1]. Χαρτ. 199 φύλ., διαστ. φύλ. 29,5×20 ἐκ., διαστ. γραμ. ἐπιφ. 23,2×15,5 ἐκ., δίστηλο, 34 γραμ. σειρ., ΙΕ' αἰ.

Μ η ν α ῖ ο

(Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου)

1. φφ. 1^τ-32^ν: Σεπτέμβριος
2. φφ. 32^ν-73^ν: Ὀκτώβριος
3. φφ. 73^ν-108^τ: Νοέμβριος
4. φφ. 108^τ-146^τ: Δεκέμβριος
5. φφ. 146^τ-174^ν: Ἰανουάριος
6. φφ. 174^ν-198^ν: Φεβρουάριος

Α. Ἀριθμοῦνται τετρ. (ὄχι φύλλα), ἀπὸ ἀ'-κε', ἀριθμεῖται τὸ πρῶτο καὶ τὸ τελευταῖο φύλλο κάθε τετρ. (ἀριθμοῦνται ξέχωρα ἐπίσης, ἀπὸ α-η, τὰ φύλλα κάθε τετρ.). Ὅλα τὰ τετρ. εἶναι 16/λίδα (μὲ ἐξαιρέση τὸ τετρ. α' ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποκοπῆ ἓνα φύλλο, τὸ φύλλο ζ), σὸ τετρ. ιβ' ἡ σειρὰ τῶν φύλλων εἶναι λανθασμένη· ἡ σωστὴ σειρὰ εἶναι: α, β, γ, ε, δ, στ, ζ, η. Τὸ φύλλο α τοῦ α' τετρ. εἶναι φθαρμένο, πιθανότατα ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Ἡ στάχωση εἶναι βυρσίνη, μαύρη, μὲ σταμπωτὲς διακοσμῆσεις καὶ μὲ δερμάτινες λουρίδες γιὰ τὸ δέσιμο τοῦ χειρογράφου. Τὸ χαρτί εἶναι σηιόβρωτο σὲ ἀρκετὰ

1. Ὁ Ἑλευθερουπόλεως Σωφρόνιος κατεῖχε σπάνια συλλογὴ ἐντύπων καὶ πιθανότατα, χειρογράφων ποῦ σήμερα λανθάνει.

2. Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν ἡγουμένη τῆς μονῆς, ὅπως καὶ τὴν ἀδελφότητα τοῦ Ἡσυχαστηρίου, ποῦ μὲ εὐγένεια καὶ καλοσύνη μὲ δέχθηκαν ὥστε τόσες ἐπισκέψεις μου στὴ μονή.

3. Α. Πολίτης, Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἀθήνα 1961, 105-113, καὶ ΕΙ. Μιονι, δ.π., 135-136.

σημεία, ἐνὼ σὲ πολλὰ φύλλα ἔγινε συντήρηση καὶ ἐπικολλήθηκε πρόσθετος χάρτης. Ἡ μελάνη εἶναι ὑπόμαυρη, ἐρυθρογραφοῦνται τὰ ἀρχικά κεφαλαῖα γράμματα καὶ οἱ τίτλοι, ἡ γραφή εἶναι ἐπιμελημένη, καλλιγραφική, ἐλαφρῶς δεξιοκλινής, γράφει ἓνα χέρι. Σὲ διάφορα φύλλα συναντοῦμε ὑδατοσημα τοῦ τύπου 3652-3680, 11664, τοῦ C. M. Briquet (Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, Παρίσι 1907 [ἀναστ. ἔκδ. 1976], 2, 236-237, 3, 589-600, τοῦ ΙΕ' αἱ.

Β. φφ. 63^v: «Ἐπεὶ ἔτος 1706 ἐτοῦτου τὸ βιβλίον [...]» (σβησμένο με μελάνη), 40^r: «κρομήδη», 41^r: «ψωμή», 42^r: «κρασί», 43^r: «νερό», 44^r: «σκόρδο», 45^r: «σταφήλη», 46^r: «κηδώνη», 47^r: «αγουρίδα», 48^r: «αλούπου», 49^r: «λαγός», 138^v: «αυβψγγφευζτ» (στὸ ἴδιο φ., λίγο παραπάνω, βρίσκουμε γραμμένο ὁλόκληρο τὸ ἀλφάβητο), 199^r: «ἐτοῦτο τὸ συναξάρι ἔνε τις φανερομένης», (πιὸ κάτω) «ἴω χ(ριστ)έ μου φώτισον το», 195^v: «ἐτοῦτο τὸ σιναξάρι».

[2]. Χαρτ. 493 φύλ., διαστ. φύλ. 23×16,6 ἐκ., διαστ. γραμ. ἐπιφ. 19-20×13-14 ἐκ., 28-32 γραμ. σειρ. (συνήθως), λευκὰ τὰ φφ. 6^v-12^v, 44^{r-v}, 104^r-106^v, 122^v, 138^v, 306^v, 340^v, 362^r-364^v, 470^v-471^v, 492^r-493^v, τοῦ ΙΗ' αἱ.

Μαθηματάριο τῆς Πατριάρχης Σχολῆς¹

1. φφ. 1^r-6^r: «Στίχοι ἱαμβοὶ χρηστοθείας παραφρασθέντες Δανιὴλ τῷ Πατριῳ χάριτι μέτρου εισαγωγικῶν χάριν: Προοίμιον: ~» (inc.: «Ψυχὴ καὶ σῶμα οὐσία βροτῶν πέλει», des: «οἶσει τὸ εἶναι πάντως ἐκπεφυγένοι: ~ τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα»).

2. φφ. 13^r-43^v: «Λόγος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ναζιανζανοῦ τοῦ Θεολόγου ἀπολογητικὸς τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, καὶ αὐθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν μετὰ τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ καὶ τῷ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα καὶ ὁποῖον εἶναι δεῖ τὸν ἐπίσκοπον» (inc. «Ἥττημαι καὶ τὴν ἦτταν ὁμολογῶ», des.: «Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν ᾧ πᾶσα δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν. Τέλος τοῦ περὶ ἱερωσύνης λόγου»).

3. φφ. 45^r-90^v: «Προτρεπτικὸν τὸ προοίμιον νὰ δεχθῇ τὸ δῶρον ὁ Κάρων ὁ βασιλεὺς ἐθανάτωσε τὴν μητέρα του διὰ νὰ ἰδῇ τὴν κατασκευὴν τοῦ παιδὸς καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάσθη καὶ Κάρ, ἀπὸ τοῦ κάρω τὸ κόπτω, ὅθεν καὶ ὀνομάζονται εἰς τοὺς Ῥωμαίους ὅλοι οἱ ἀξιωματικοὶ καὶ Κάρες. Ἐξήγησις τῶν ἀποφθεγμάτων τοῦ Πλουτάρχου ἐρμηνευθεῖσα παρὰ τοῦ σοφολογιωτά-

1. Πρβλ. καὶ τὸν κώδικα 55 τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, δ.π., 181. Πρόκειται γιὰ σχολιασμένα, παραφρασμένα καὶ μεταφρασμένα κείμενα δὲν κρίνω σκόπιμο νὰ ἀναφερθῶ στὶς ἐκδόσεις τῶν πρωτότυπων κειμένων.

τοῦ ἀρίστου ἡμῶν διδασκάλου κυρίου Δανιὴλ τοῦ Πατμίου» (inc.: «Ὡ μέγιστε ἀξιάγαστε καὶ Κάρ Τραϊνὲ ὁ Ἀρταξέρξης», des.: deest («μὲ τὸ νὰ ἐνικήθησαν ἄρδην τελείως ἐπεμψαν»))· τὸ κείμενο εἶναι κολοβό.

4. φφ. 91^r-94^v: «Τοῦ αὐτοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς τὴν πεντηκοστὴν λόγος» (inc.: «Ἄς ἐξηγηθῶμεν θεωρητικῶς καὶ φιλοσοφικῶς», des.: deest («μὲ τὰ ὁποῖα τάματα δοκεῖ κυβερνᾶ»))· τὸ κείμενο εἶναι κολοβό.

5. φφ. 95^r-103^v: Ἔπιτολὸν (inc.: «ἐπιστήμονες ἐντέχνως πανσόφως», des.: «εἰς τὸν πατέρα ὁμοῦ καὶ εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα, εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν»).

6. φφ. 107^r-118^v: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου εἰς ἑαυτὸν ἐξ ἄγρου ἐπανάκοντα μετὰ τὰ κατὰ Μάξιμον λόγος» (inc.: «Ὡ πνευματικά μου τέκνα, ἐγὼ ἡγάπον, ἐπεθύμουν ἐσᾶς», des.: «εἰς τὸν ὅποιον θεὸν ἔστω πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

7. φφ. 119^r-122^r: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον κατὰ Ἀπολιναρίου ἐπιστολὴ α΄» (inc.: «Ἐπειδὴ περισσοὶ προσήλθον, παρεγένοντο», des.: «κωλύουσιν ὅλως δι' ὅλου τὴν συμφωνίαν, ἔνωσιν, συνάφειαν»).

8. φφ. 123^r-130^v: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον ἐπιστολὴ β΄: ~ Κατὰ Ἀπολιναρίου: ~ Τῷ τιμωτάτῳ καὶ θεοφιλεστάτῳ ἀδελφῷ καὶ πρεσβυτέρῳ Κληδονίῳ Γρηγόριος ἐν κυρίῳ χαίρειν» (inc.: «Ἡμεῖς θέλομεν νὰ μάθωμεν, νὰ πληροφορηθῶμεν, ποῖα εἶναι», des.: «νὰ ὀναιρέσωμεν τὰ δόγματα τῶν αἰρετικῶν μὲ τοὺς ὀρθοὺς μας λόγους»).

9. φφ. 131^r-138^r: «Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου εἰς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς λέγοντας ἐπιθυμεῖν αὐτὸν τῆς καθέδρας Κωνσταντινουπόλεως λόγος» (inc.: «Ἐγὼ θαυμάζω, ἀπορῶ, ἐξίσταμαι, τί εἶναι», des.: «εἰς τὸν ὅποιον ἔστω ἡ δόξα καὶ τιμὴ καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

10. φφ. 139^r-184^r: «Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως στηλιτευτικὸς λόγος» (inc.: «Πάντα τὰ ἔθνη ἀκούσατε, ἀκροασθεῖτε, αὐτὰ τὰ ἐξῆς ῥηθησόμενα», des.: «νὰ ἐλπίζωμεν, νὰ προσδοκῶμεν, εἰς τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ Θεοῦ»).

11. φφ. 184^r-202^v: «Ἀναπλήρωσις τοῦ ἐλλείποντος εἰς τὸ α-ὄν τετράδιον» (διάφορες προσθήκες).

12. φφ. 203^r-215^v: «Ἐξήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐπισκόπου Ναζιανζηνοῦ ἐρμηνευθεῖσα παρὰ τοῦ σοφοτάτου διδασκάλου κυρίου Δανιὴλ τοῦ Πατμίου εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἴτ' οὖν γενέθλια τοῦ σωτῆρος» (inc.: «Ὁ Χριστὸς γεννᾶται, λοιπὸν ὑμεῖς οἱ χριστιανοί», des.: «εἰς τὸν ὅποιον ἔστω ἡ τιμὴ αἰωνίως, εἴθε γένοιτο:~Τέλος»).

13. φφ. 216^r-230^v: «Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ τοῦ Θεολόγου λόγος εἰς τὰ Θεοφάνεια, οὗ ἡ ἐξήγησις» (inc.: «Πάλιν

αύθις ἐφέστηκε μέσον ἡμῶν», des.: «ἡ τιμή, ἡ εὐκλεία, αἰωνίως, εἶθε ἄμποτε ἀμήν»).

14. φφ. 231^r-271^r: Ἔπιτομο (inc. «Ἐπειδὴ ἐορτάσαμεν κατὰ τὴν χρεσινὴν ἡμέραν», des.: «μὲ τὴν χάριν αὐτοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) οὐ εἰς τὸν ὅποιον ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν»).

15. φφ. 271^r-297^r: «Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα» (inc.: «Ὁ προφήτης Ἀβρααμὸς ὁ ἀξιόλαστος», des.: «εἰς τοὺς ἀπεράντους, ἀτελευτήτους, αἰῶνας, πάντως βέβαια: ~ Τέλος»).

16. φφ. 298^r-306^r: «Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὴν κενὴν Κυριακὴν καὶ εἰς τὸ ἔαρ καὶ εἰς τὸν μάρτυρα Μάμαντα ἐξηγηθεὶς παρὰ Δανιὴλ μοναχοῦ Πατμίου τοῦ Κεραμέως» (inc.: «Τὸ νὰ τιμῶνται, νὰ δοξάζωνται», des.: «τοῦ θεοῦ πατρὸς ἀμήν: ~ Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα»).

17. φφ. 307^r-330^v: «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου λόγος περὶ φιλοπρωχίας» (inc.: «Ὁ ἄνδρες, πνευματικοὶ μου ἀδελφοί», des.: «τιμὴ καὶ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν»).

18. φφ. 331^r-340^r: «Ἐξηγήσεις εἰς τὴν δεκάτην πρώτην (sic) ὁμιλίαν περὶ φθόνου τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου» (inc.: «Ὁ θεός, ὡς φησὶν οἱ θεοὶ χρησιμοί», des.: «πνεῦμα αἰωνίως πάντοτε, εἶθε ἄμποτε»).

19. φφ. 341^r-356^v: «Τίμων ἢ Μισάνθρωπος» (inc.: «Ὁ θεός, ἔφορε, ἐπιστάτα», des.: «ἀναχωρήσατε κατ' ἀλήθειαν ἀπλήγωτοι, χωρὶς αἷμα»).

20. φφ. 357^r-357^v: «Προοίμιον τοῦ Αἰσώπου μεταφρασθὲν εἰς ἀπλὴν διάλεκτον παρὰ τοῦ σοφωτάτου Νεοφύτου» (inc.: «Καὶ ἄλλοι πολλοὶ σοφοὶ ἐπιστήμονες», des.: «τὴν ὠφέλειαν ἐκαρπώσατο»).

21. φφ. 357^v-358^v: «Ἐξηγήσεις τοῦ προοιμίου τοῦ Ἡρωδιανοῦ» (inc.: «Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς σοφοὺς», des.: «βασιλέως: ~ Τέλος»).

22. φφ. 358^v-359^v: «Τοῦ αὐτοῦ δημηγορία» (inc.: «Ἡ μεγάλη περιποίησις», des.: «εἰς ὅλον τὸ ὑπήκοον»).

23. φφ. 360^r-361^v: «Λόγος εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου» (inc.: «Αὐτὸς γὰρ ὁ Ἡρώδης», des.: «τοῦ σεβασμιωτάτου ἡμῶν δεσπότη: ~ ἀμήν»).

24. φφ. 365^r-428^v: Συλλογὴ ἐπιστολῶν διαφόρων (Χρυσοστόμου, Βασίλειου, Λιβανίου κ.ἄ., μεταφρασμένες καὶ σχολιασμένες) τὸ κείμενο εἶναι κολοβό.

25. φφ. 429^r-440^v: «Σημειωματάριον περιέχον πολλὰ χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα» («Παροιμίας Πλουτάρχου καὶ ἄλλων χρήσιμα καὶ ὅσα ἐπὶ ἀδυνάτων, κ.ἄ. »).

26. φφ. 441^r-459^r: «Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας ἐξηγήσεις ἐρμηνευθεῖσα παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου ἡμῶν κυρίου Δανιὴλ τοῦ Πατμίου» (inc.: «Ὁ νέοι, τὰ ἄλλα», des.: «καὶ φρονίμους στοχασμούς: ~ Τέλος τοῦ τε τὰ πολλὰ παρακαλοῦντα λόγος καὶ τῷ θεῷ δόξα»).

27. φφ. 459^v-470^r: «Τοῦ αὐτοῦ Βασιλείου λόγος κατὰ μεθύντων ἐξήγησις» (inc.: «Τὰ θεωρήματα ἅπερ χθές», des.: «ἡ βασιλεία αἰωνίως πάντοτε, εἶθε γένοιτο: ~ Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα»).

28. φφ. 473^r-481^r: «Ἐξηγήσεις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου λόγος περὶ προσοχῆς» (inc.: «Πρέπει, ἀρμόζει, ἡμεῖς χριστιανοί», des.: «εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας, εἶθε γένοιτο»).

29. φφ. 481^r-491^v: «Ἀρχὴ τοῦ δευτέρου λόγου» (inc.: «Ἀρμόδιον, εὖ-κολον, ἐστί», des.: deest («ἐγὼ εὐχαριστοῦμεν»))· τὸ κείμενο εἶναι κολοβό.

A. Τὸ χφ. συναπαρτίζει διάφορα τετρ. συσταχωμένα, γραμμένα ἀπὸ διάφορα χέρια. Ἡ γραφὴ εἶναι πρόχειρη καὶ βιαστική, ἡ μελάνη ὑπόμαυρη· πολλὰ κείμενα γράφονται μὲ τὴ γνωστὴ μέθοδο τῆς ψυχαγωγίας. Ἡ χαράκωσις εἶναι διάφορη στὰ διάφορα τετράδια.

B. Στὸ verso τοῦ ἐσφύλλου: «Ἰ(ερά) Μ(ητρόπολις) Ῥαιδεστόν», «Νου-(μερο) 3», «Ἐκ τῶν τοῦ μεγάλου διδασκάλου Γενναδίου τοῦ ἐκ Ῥαιδεστοῦ κ(αί) ἰόδε», «καὶ τότε βοᾷ σὺν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχω/ κτῆμα βίβλον Ἰματάκη οὐκ ἄλλω», φφ. 1^r καὶ 107^r: «Δωρηθὲν τῷ κ(υρίῳ) Ἰωάννῃ Κωνσταντινίδῃ τῷ 1904», 330^v: «ὁ Θεὸς ἔλεον θέλῃ καὶ οὐ θυσίαν, ὅστις ἐθισιάσθῃ ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν. Ἀσθενούντων ἐπίσκεψις καὶ καταπονουμένων εἶναι σκέπη κ(αί) ὀχύρωμα» (νεώτατη σημείωσις μὲ μολύβι), 340^r: «χειρὶ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου Πατμίου ἐγράφθη», 356^v: «Ἐν ἔτει αψδ^ω αὐγούστου ὁ Γεώργιος [...] Χατζῆ Λουκά», 6^r: «διατρὲ ἡάτρευσων σεαυτῶν ἀφισε ἐμὲ ἐχὼ ἐγὼ ἡατρὸν τῶν θεῶν καὶ τὴν Μήτηρ μου θεωτῶκων», «Ἅγιοι πατέρες τὴν ψυχὴν σας Ἄν ἔχετε τὴν εὐχαρίστησιν νὰ μᾶς μνημονεύεται τὴν οἰκογένειαν μας Ζωντανούς καὶ ἀπεθαμένους. Ἡ πρεζβητέρα Ολυμπία Κωνσταντινίδου χωρίον Ἀμισιανὰ Καβάλλας». Σὲ ἀρκετὰ φφ. ἐπίσης βρίσκουμε τὰ ἀρχικὰ τοῦ Δανιὴλ Κεραμέως (φφ. 122^r, 138^r, κ.ἄ.): ΔΚ. Ἀκόμη σὲ πολλὰ φφ. συναντοῦμε σφραγίδα (μὲ κεφαλαῖα γράμματα): «ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ ΡΟΛΟΓΟΠΟΙΟΣ ΚΑΒΑΛΑ».

[3]. Χαρτ. 19 φύλ. (†2 ἐσώφ. στὴν ἀρχὴ καὶ 1 στὸ τέλος λευκά), διαστ. φύλ. 31,5 × 21,4 ἐκ., διαστ. γραμ. ἐπιφ. 25,5 × 15,5 ἐκ., 30 γραμ. σειρὲς (συνήθως), ΙΘ' αἰ.

Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου

φφ. 1^v-16^v (σσ. 1-32): [Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου] (inc.: «Τῇ εἰκοστῇ ὁγδόῃ τοῦ ὀκτωβρίου μνήμην ἐπιτελοῦμεν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», des.: «Κοινωνικὸν εἰς μνη-

μόσουνον αἰώνιον ἔσται δίκοπος ἀλληλούϊα: ~ Τέλος καὶ τῷ θεῷ δόξα νῦν καὶ αἰεῖ»).

Α. Σῳζεται ἀρχικὴ ἀρίθμηση σελίδων (ἀπὸ 1-32) καὶ σύγχρονη μὲ μολύβι φύλλων (ἀπὸ 1-16). Τὸ χρ. ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἑνα δίφυλλο + ἑνα δυάδιο + ἑνα τριάδιο + δύο δυάδια + δύο δίφυλλα. Ἡ γραφὴ εἶναι ἐπιμελημένη, ἐλαφρῶς δεξιοκλινής, χρησιμοποιοῦνται μαύρη μελάνη, ἐρυθρογραφοῦνται τὰ κεφαλαῖα ἀρχικὰ γράμματα καὶ οἱ τίτλοι. Ἡ στάχωση εἶναι βυρσίνη μὲ σταμπωτὲς διακοσμήσεις, σητόβρωτη σὲ ἀρκετὰ σημεία.

Β. φφ. 1^ρ (μὲ μολύβι): «Ἀκολουθία τοῦ θείου Ἀθανασίου τοῦ ἐν Γάνφ κομισθεῖσα ἐκεῖθεν (παρὰ τοῦ ναοῦ Ἀγίου Χαλαάμπους;) εἰς τὴν ἐν Πρασίφ (Παγγαίου) Ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου κατὰ τὸ ἔτος 1922», 16^ν: «Ἐγράφη παρ' ἐμοῦ τοῦ λογιωτάτου Ἀλεξάνδρου Πηλιάδου μετὰ τῆς προσηκούσης ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως ἐν ἔτει ᾠβ ἀυγούστου κδ καὶ ἔστω εἰς μνημόσουνον», 17^ρ: «μεγαλυνάριον εἰς τὸν αὐτὸν ἅγιον ἀθανάσιον τὸν ἐν τῷ Γάνφ. Τῶν ἀρχιερέων ἡ καλλονή, καὶ τῶν μοναζόντων ὁ προστάτης, καὶ ὁδηγὸς καὶ τῆς ἐκκλησίας ὁ πρόεδρος ὁ μέγας ἡμᾶς ταῖς σαῖς πρεσβείαις πάτερ διάσωσον», «Ἔτερον. Τὸν φωστῆρα πάντες τὸν παμφαῖ τὸν τὴν οἰκουμένην καταυγάζοντα διδασκαῖς τὸν ἐν ἱεράρχαις ἀθανάσιον μέγαν ἡμῶν δὲ πολιοῦχον ὕμνοις τιμήσωμεν», 17^ν: «Ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν Γάνου (ἀγ. Χαλαάμπους) εἰς τὴν τοῦ ἐν Πρασίφ 1922 (Παγγαίου) Ἀγίου Ἐλευθερίου» (χέρι Σωφρονίου Ἐλευθερουπόλεως), 18^ν: «Ἰωάννης ὁ τοῦ [Προέ]δρου 1844 Νοεμβρίου 8», «Χρ. Καργόπουλος πρῶτος ψάλτ(ης) 1 Ὀκτώ(βρι)ου 1911» (μὲ μολύβι), «Ἡ παροῦσα ἀκολουθία τοῦ ἐν Γάνφ ἀσκήσαντος ὁσίου Ἀθανασίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἤχθη ἐκ τῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας (τοῦ ἀγίου Χαλαάμπους) εἰς τὸν ἐν Πρασίφ (Παγγαίου) μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Ἐλευθερίου κατὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 1922. Ἐν Πρασίφ (Παγγαίου) τῇ Τετάρτῃ τοῦ Πάσχα 14/27 τετάρτου 1949. † Ὁ Ἐλευθερὸν Σωφρόνιος».

SUMMARY

Georgios Papazoglou, Palaeographical researches in East Macedonia and Thrace.

I. Parchment pages of manuscript codices (8th-13th C) of a private collection.

We are studying seven parchment pages of manuscript codices, belonging to a private collection: Two are of the 8th-9th C, one of the 10th C, two of the 10th-11th C and two of the 12th-13th C.

II. Three manuscripts of the female convent «Ypapanti» at Pangaion.

We are studying three manuscripts of the 15th-19th C belonging to the female convent «Ypapanti» on Mount Pangaion. They are: a diary (Μηναῖον), a reading book (Μαθηματάριον) and a liturgical text (Ἀκολουθία).